

UDK:159.9

Asror RAJABBOYEV,
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: asror@urdu.uz

Ma'mun universiteti dotsenti, PhD K.Bekchanova taqrizi asosida

PARENTING DIFFICULT ADOLESCENTS AND THEIR PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

Annotation

This article analyzes the psychological characteristics of adolescence, the education of "difficult" adolescents and their psychological classification, the individual pathways through which the education of "difficulties" passes in social institutions, self-condemning behavior in adolescents and its classifications, types of condemning behavior, conditional groups based on typological features of "difficult" adolescents, and methods of studying the education of "difficult" adolescents.

Key words: Adolescence, pubertal period, education of "difficult" adolescents, social institutions, self-condemning behavior, desadaptation, depressive state, unruly or unsubstantiated adolescents, capricious nature of adolescents.

ВОСПИТАНИЕ ТРУДНЫХ ПОДРОСТКОВ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В данной статье анализируются психологические особенности подросткового возраста, воспитание «трудных» подростков и их психологическая классификация, индивидуальные пути воспитания «трудности», проходящие через социальные институты, самоуничижительное поведение подростков и его классификации, типы осуждающего поведения, условные группы «трудных» подростков по их типологическим особенностям и методы изучения воспитания «трудных» подростков.

Ключевые слова: Подростковый возраст, пубертатный период, воспитание «трудных» подростков, социальные институты, самоуничижительное поведение, дезадаптация, депрессивное состояние, непокорные или необоснованные подростки, капризный характер подростков.

TARBIYASI "QIYIN" O'SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari, tarbiyasi "qiyin" o'smirlarning va ularning psixologik tasnifi, tarbiyasi "qiyinlik"ni ijtimoiy institutlar orqali o'tadigan individual yo'llari, o'smirlarda o'zini o'zi mahkum qiluvchi xulq-atvor va uning tasniflari, mahkum qiluvchi xulq-atvor tiplari, tarbiyasi "qiyin" o'smirlarni tipologik xususiyatlariga ko'ra shartli guruhlar bo'linishi hamda tarbiyasi "qiyin" o'smirlarni o'rganish usullari to'g'risidagi nazariy ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'smirlik yoshi, pubertat davr, tarbiyasi "qiyin" o'smirlar, ijtimoiy institutlar, o'zini o'zi mahkum qiluvchi xulq-atvor, dezadaptatsiya, depressiv holat, orsizlar yoki subutsizlar, inijq tabiatli o'smirlar.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida tarbiyasi "qiyin" o'smirlar iborasi tez-tez uchray turadi. Biz tarbiyasi "qiyin" o'smirlar fenomenlarining ayrim jihatlarini yoritishga harakat qilamiz. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'smirlik davrida ular tomonidan sodir etiladigan har qanday xatti-harakat aktlari: aksilijtimoiy xulq-atvor, pedagogik qarovsizlik, moslasha olmaydigan xulq, axloqsiz xulq, deviant xulq, autodestruktiv (o'zini o'zi fosh qilish) xulq va hokazolar o'tish davrining o'ziga xos odat tusiga qirib qolgan tartib shakli sifatida tan olinadi [6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'pgina adabiyotlar tahliliga ko'ra, IQ (intellekt)ning ko'rsatkich darajasi qanchalik past bo'lsa, tarbiyasi "qiyin"lik darajasi shunchalik yuqori ko'rsatkichga ega. Shu sababli IQ (intellekt) tarbiyasi "qiyin"lik ko'rsatkichi sifatida ma'lum darajada ijtimoiy ma'no kasb etuvchi psixologik jarayon bilan aloqador [2].

Agar o'smirlik yoshining klassik tadqiqotlariga nazar soladigan bo'lsak, unda turli xil nazariyalar, farazlar va fundamental izlanishlar borligini ko'rish mumkin. O'smirlik yoshiga xos yorqin psixologik konsepsiyalardan biri XX asrning boshlarida L.S. Vigotskiy tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy nazariya bo'lib, unda o'smir psixologiyasidagi barqaror va tarixiy o'zgaruvchanlik, uning fenomenlariga oid ilmiy konsepsiyalarning interpretatsiyasi berilgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi. O'smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan yana biri – nemis faylasufi va psixologi E. Shpranger o'smirlik yoshi qizlarda 14-21, o'g'il bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etishini, uning birinchi bosqichi 14-17 yoshlarga to'g'ri kelib, bu yoshda bolalikdan qutulish sodir bo'lishini ta'kidlaydi [5].

O'smirlik yoshini "pubertat davr" deb atagan Sh. Byuler ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan.

Pubertat davr biologik o'sish davri hisoblanib, jinsiy yetilish o'z nihoyasiga yetadi, ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrni ikkiga: psixik va jismoniy davrlarga ajratadi. O'smirming yetilishiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar undagi o'zidan o'zi qoniqish va xotirjamlikni izdan chiqarib, uni o'zga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish o'smirmni izlanuvchan qilib qo'yadi va uning «men»ida «u» bilan uchrashish istagi tug'iladi.

Sh. Byuler psixik pubertatlikni tanadan farqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14-16, qiz bolalarda esa 13-15 yoshlarga to'g'ri keladi. Albatta, bunday farqlashlarda shahar va qishloq, alohida mamlakatlar va hatto iqlimning ta'siri ham hisobga olinadi. Pubertatlikning quyi chegarasi 10-11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Shu ma'noda o'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, prinsip, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, beixtiyor orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazar asosida tashkil qila boshlaydi.

O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lganda ular "o'smirlik kompleksi" va uning kechishi bilan bog'liq tarzidagi xulq-atvor buzilishi – "pubertat inqiroz" degan nom oladi.

Tarbiyasi "qiyin" o'smirlarning o'zligini anglashda "Men" timsoli alohida o'rin tutadi. Tarbiyasi "qiyin"likning vujudga kelishi va uning kechishini subyekt tomonidan anglanishi ular bilan olib boriladigan psixoprofilaktik, psixodiagnostik, psixokorreksion ishlarining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [1]. Psixolog, psixoterapevt va, umuman, ta'lim - tarbiya ishlariga

mas'ul xodimlarning barchasi tarbiyasi "qiyin" o'smirlar xulq-atvorining ijtimoiy me'yorlarga moslashuvi yoki moslasha olmaslik strategiyasi o'smir shaxsining himoyaviy-moslashuv mexanizmini aks ettirishini hisobga olishlari zarur.

Tarbiyasi "qiyin" o'smirlarning ijtimoiy institutlar orqali o'tadigan individual yo'li:

1. Ota-ona:

nomaqbul ijtimoiy nufuz;

yomon maishiy sharoitlarda yashash;

ijtimoiy rejaning yo'qligi;

farzandlarining kelajagiga umidsizlik;

ota-onalik majburiyatlariga mas'uliyatsizlik;

shakllanmagan va ta'sir ko'rsata olmaydigan muhit.

2. Ular bilan yonma-yon yashovchilar (qo'ni-qo'shnilar, mahalla ahli):

qarovsiz uy-joy sharoiti;

omadsizlik va tashkil topmagan ichki madaniyat;

ko'cha bolalari;

3. Bolalar:

salbiy ijtimoiy ko'nikmalar va shakllanmagan xulq-atvor;

ta'limda bilimning yetishmasligi va intellektning sustligi;

ta'lim berishda bilimdonlikning yetishmasligi;

ijtimoiy aloqalarning yetishmasligi;

ijtimoiy umidsizlik;

o'zini o'zi baholashning pastligi.

5. Tengqurlar guruhi:

delikvent ko'nikma va munosabatni o'rnatish;

tengqurlar orasidagi nufuz;

o'zini o'zi baholashning tiklanishi va qaytarilgan

qadriyatlar;

deviant xulqning yuqori tavakkalchiligi.

6. Huquq tashkilotlari bilan jamoatchilik o'rtasidagi aloqaning o'rnatilishi:

sigmatizatsiya;

ijtimoiy rejalarning pasayishi.

7. Mehnat bozori:

ishsizlik yoki doimiy ishning yo'qligi;

kam daromad;

sust ijtimoiy qiymatlilik.

8. Ular ota-ona bo'lishadi:

ular nomaqbul ijtimoiy yo'lni bosib o'tishgan;

yomon maishiy sharoitlarda yashashda davom etadi [4].

Ko'rinib turibdiki, tarbiyalanganlik va tarbiyasi "qiyin"likning ko'rsatkich darajalari keng ijtimoiy doirada hal qilinishi zarur.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida esa qonunni buzishi yoki qoidaga xilof ish qilishi darajasiga qarab tarbiyasi "qiyin" o'smirlar jinoiy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlarga ajratiladi [5].

Shaxsning biologik o'sishidagi nuqsonlar, sezgi va irodalarining kamchiliklari, o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi "qiyin"larni keltirib chiqaradi.

Shaxsning ijobiy fazilatlarini tarkib topishida axloqiy sifatlarining yetishmasligi, o'qituvchi, sinf jamoasi, oila-a'zolari bilan noto'g'ri muloqot, ishyoqmaslik, bo'sh vaqtni to'g'ri taqsimlamaslik va boshqalar salbiy ta'sir ko'rsatadi [4].

Ma'lumki, shaxsning shakllanishi dinamik xususiyatga ega. Shuning uchun uning rivojlanishida goho ilgari ketish, goho taraqqiyotdan orqada qolib ketish holatlari kuzatiladi. Oqibatda, ba'zan o'smirlarning xatti-harakatlarida o'zini o'zi mahkum qiluvchanlik belgilari namoyon bo'lishi kuzatiladi. Ular o'zlarining jismoniy va ruhiy salomatliklari bilan bog'liq xotirjamlikning qadriga yetmaydilar, turli jismoniy shikastlanishlar, ruhiy tushkunliklar natijasi o'laroq o'z istiqbol rejalari tuza olmaydilar, xuddi shu bois, o'zlarining ijtimoiy mavqelariga putur yetkazadilar. Xulq-atvordagi og'ishlarning ham ma'nan, ham jismonan tanazzuli ular turmush tarzining nosog'lom kechishiga, ularni alkogolizm va narkomaniya illatlari sari yetaklaydi, ba'zan suisidal (o'zini o'zi o'ldirish) holatiga olib keladi.

Tahlil va natijalar. Biz o'zini o'zi mahkum qiluvchi xulq-atvor deganda, nafaqat organizmning jismonan nosog'lomligi, balki o'smir shaxsi rivojidadagi axloqsizligi,

ma'naviy qashshoqlik, turli darajadagi dezadaptatsiyaga olib keluvni shaxs disfunktsiyalarini tushunamiz [5]. O'smir shaxsida disfunktsiyalar kechishi patologik va nopatologik ko'rinishga ega. O'smirlarda o'zini o'zi mahkum qiluvchi xulq-atvor va uning tasniflari quyidagicha ifodalanishi mumkin:

1. O'smir shaxsi buzilishi darajasi: a) old patologik; b) nopsixotik; v) psixotik.

2. Mahkum qiluvchi xulq-atvor tiplari: a) hayotiy talofat; b) jismoniy ziyon-zahmat; v) ma'naviy-axloqiy kamolotga ziyon-zahmat; g) ijtimoiy mavqega ziyon-zahmat.

3. Ijtimoiylashuv adaptatsiya bosqichlari: a) barqaror adaptatsiya; b) parsial adaptatsiya; v) beqaror adaptatsiya; g) dezadaptatsiya [6].

O'smir shaxsidagi buzilish darajalarini quyidagi misol orqali yaqqol ifodalash mumkin. Masalan, alkogolga nisbatan moyillikni olaylik. Har zamonda ichib turish, ya'ni alkogolga epizodik xususiyatli moyillik, bayramlarda, do'stlar davrasida, vaqtni qiziqarli, maroqli o'tkazish bilan bog'liq holatlar garchi ushbu holat ham o'smir shaxsi shakllanishiga ma'lum darajada ta'sir qilsa-da, albatta patologiya emas. Alkogolni tez-tez qabul qilish oqibatida unga bog'lanib qolish esa patologiya, lekin psixotik daraja emas. Agar alkogolga yoki narkotik moddalarga ruju qo'yish haqiqiy kasallik simptomi darajasiga yetganda, ular bilan bog'liq chuqur o'zgarishlar ("oq alahlash" va "lomka") ro'y bersa, bu psixotik daraja hisoblanadi.

Mahkum qiluvchi xulq-atvor tiplari psixologiyada quyidagilarga ajratiladi:

a) shunday xatti-harakat va xulq-atvor mavjud-ki, bu individum uchun zararli hisoblanib, u o'zini o'zi o'ldirish (suisidal holat) bilan tugashi mumkin. Lekin tavakkalchilik bilan bog'liq sport turlari, jumladan, avto va moto poygalar, alpinizm, boks yoinki, hayot uchun xavfli kasb-kor; o't o'chiruvchi, kaskader, jamoat tartibi va milliy xavfsizlikni saqlash bo'linmalari ba'zi vakillarining faoliyati (garchi ular nimaga ketayotganlarini chuqur anglagan taqdirda ham, ba'zan o'z xatti-harakatlarining oxiri o'lim bilan tugasa-da), albatta bundan mustasno. Chunki bunday mas'uliyatli kasb egalarida o'ziga ishonch, har qanday vaziyatda o'zini sinab ko'rish va g'alaba nashidasi ustivorlik qiladi;

b) o'z organizmiga jismonan zarar yetkazish bilan bog'liq bo'lgan, depressiv holat (ruhiy azoblanish) natijasida o'ziga o'zi tajovuz qilishi bilan kechadi; v) maqum qiluvchi xulq-atvorning tipi jamiyat tomonidan qabul qilingan umuminsoniy me'yorlarga zid bo'lgan delinkvent xulq-atvor xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bunda nafaqat umumbashariy me'yorlar, balki umuminsoniy qadriyatlar, diniy me'yorlarni saqlash nazarda tutiladi. Aks holda insoniyat o'zining ibtidoiy ajdodlaridan farq qilmay qolar edi. Garchi inson davr o'tishi bilan biologik tuzilishi nuqtai nazaridan chuqur o'zgarishlarga uchramagan bo'lsa-da, lekin o'zining milliy an'analarga, milliy madaniyatiga, milliy axloq me'yorlariga qarshi ish tutar ekan, u ma'naviy qashshoqdir. Zero, to'rt muchchasi sog'lom o'smirming asosial (aksijimoiy) guruxdardagi ishtirokini, axloq tuzatish muassasalariga tushib qolishini, turli ekstremistik guruxlardagi faoliyatini, o'zining hayotini barbod qilishini faqat uning o'zini o'zi mahkum qiluvchi xulq-atvoridagina izlash mumkin;

g) mahkum qiluvchi xulq-atvorning keyingi tipini ijtimoiy mavqega ziyon-zahmat yetkazish, deb atash mumkin. Oddiy bir misol, o'smir o'z ota-onasiga ko'ngilsiz tashvish keltirish maqsadida o'qishni tashlaydi. Bu bilan u o'zini o'zi tasdiqlashga urinadi va hokazo. Qayd etilgan holatlarning barchasida ijtimoiy dezadaptatsiyaning u yoki bu darajalari izohlanadi [1].

Tarbiyasi "qiyin" o'smirlarni, tipologik xususiyatlariga ko'ra, bir nechta shartli guruhga ajratish mumkin:

1. Tarbiyasi "qiyin" o'smirlarning birinchi guruhi orsizlar yoki subutsizlar deyiladi. Ular bila turib qonun qoidalarni buzadilar, noma'qul ishlarni qiladilar. Ular o'zlarining gunohkor ekanliklarini tan olmaydilar. Bunday bolalar betga chopar, o'jar tabiatli, rahm-shafqatsiz, "zo'ravon" bo'ladi.

2. Ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi "qiyin" o'smirlar yaxshi va yomonni tushunadilar, biroq mustaqil e'tiqodga, barqaror his-tuyg'uga ega emasliklari sababli "orqa"da turib qoidani buzadilar. Ular jamoa oldida katta va'da beradilar, biroq,

ma'lum vaqt o'tgandan so'ng, bergan va'dasini butunlay unutadilar.

3. Uchinchi guruhga mansub tarbiyasi "qiyin" o'smirlar shaxsiyatparastlik tufayli qonunbuzarlik, tartibbuzarlik yo'lga kirib qoladilar. Ular qilmishlari uchun afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar. Ulardagi axloqqa xilof xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo'ladi.

4. Injiq tabiatli o'smirlar to'rtinchi guruhga mansub bo'lib, sinfda, tengqurlari orasida o'z o'rnini topa olmaganidan qayg'uradilar. Shu bois ginaxon, arazchi bo'ladilar. Shu ma'noda o'smir tomonidan sodir etilgan jinoiy harakat uning xulqiga emas, balki vujudga kelgan vaziyatga ko'ra sodir etilganda o'smir shaxsining ijobiy sifatleri va jinoyatchilikning sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlar berilmaydi. Shuning uchun ham vujudga kelgan vaziyatlarga bog'liq bo'lgan jinoyatlarning oldini olishda o'smir shaxsining xususiyatlarini, uning ijobiy va salbiy sifatleri hamda xarakterini hisobga olgan holda ish tutish maqsadga muvofiqdir[4].

Tarbiyasi "qiyin" o'smirlarni o'rganishda kinolavhalar, yuridik varaqa, ishontirish, rag'batlantirish, bo'ysundirish,

qo'rqitish singari usullardan foydalaniladi. Tarbiyasi "qiyin" o'smirlar bilan alohida-alohida suhbat o'tkazish ularning ruhiy kechinmalari bilan tanishishning eng samarali usulidir.

O'tkazilgan suhbatlar o'smirning psixik dunyosiga shunday nozik ta'sir qilish kerakki, natijada unda vijdon azobi, o'ng'aysizlik tuyg'usi vujudga kelsin. O'smir shaxsiyatiga tegadigan muomalada bo'lish man etiladi. Suhbat davomida iliq psixologik muhit, do'stona munosabat bo'lmog'i shart.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, tarbiyasi "qiyin" o'smirlarni o'rganishga qaratilgan barcha yondashuvlarga, tamoyillarga, yo'l-yo'riqlarga zamonaviy psixologiya fani nuqtai nazaridan yondashish talab etiladi. Bizni qiziqtirayotgan tarbiyasi "qiyin"likni boshlanishi va namoyon bo'lish jarayoni, uni keltirib chiqaruvchi xususiyatlari hamda kechishining asosiy variatsiyalarini chuqur tahlil qilish uning nazariy metodologik asosini tuzish, so'ngra aniqlovchi tajriba majmuasini yaratish, psixokorreksion ruhiy tuzatish va tarbiyaviy ta'sirlar timizining ishlab chiqishga asosi bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. - М.: Эксмо пресс. 2000. - 510 с.
2. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции: Учебное пособие. - М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998. — 96 с.
3. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: Учебное пособие для учителей и родителей. - М.: Академия, 1997. — 320 с.
4. Тулаганова Г.К. Тарбияси қийин ўсмирлар: Психолог мутахассислар, амалий психологлар учун. — Т.: Университет, 2005. - 128 б.
5. Хакимова И.М. Девиант хулқ-атвор психологияси. Ўқув қўлланма.Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академия, 2013. - 155 б.
6. Фурманов И. Психология детей с нарушением поведения. - Влados-пресс КДУ: 2013. - 352 с.